

Б.М. Манабаев¹, Д.А. Ахмад Хамад²¹«Нур-Мубарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы;²«Әл-Азхар» Халықаралық Египет ислам университеті, Египет
(E-mail: diaa13977@hotmail.com)**Қазақстанның қалаларындағы діни жағдай**

Исламның Қазақ даласына енуі мен таралуы, орта ғасырлардағы жергілікті қоғам үрдісінің қалыптасуы — қазіргі уақытқа дейін шешілмей отырған үлкен мәселе. Қазіргі таңда бұл тарихи кезеңді зерттеуге үлкен мән беріліп отыр. Ұлы қазақ даласының орта ғасырлардағы жергілікті ислам тарихының болмысын зерттеп-зерделеуге кедергі болып отырған бірінші тосқауыл — деректердің тапшылығы. Ал сол заман еншісіне тиесілі уақытта жазылған деректердің орта ғасырлардағы көне қалаларымыз және көрші өңірлердегі жергілікті қоғамның қарапайым тұрғындарынан бастап, ғұлама-ғалымдар, мемлекет қайраткерлері, хан-сұлтандар, олардың ұстанған діни бағыттары, мәдени көзқарастары, әлеуметтік және саяси хал-ахуалдарынан мол мәліметтер беруде маңызы жоғары.

Кілт сөздер: дін тарихы, (факиһ) ғалымдарының ортасы, жазба деректер, ислам құқығы, мәдениеттердің өзара қатынасы, ортағасырлық Қазақстан тарихы.

Кіріспе

Қазақ топырағынан шыққан Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б.ж.) ислам құқығы (фиқһ) саласында жазған шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» бүгінде анықталған жаңа дерек болып отыр. Бұл дереккөз Қазақстанның XI–XII ғғ. орын алған тарихи оқиғаларын қамтымай кеткен, басқа да деректердің орнын толықтырмақ. Әл-Исбиджабидің ғасыры Қарахан (382–607/992–1211) мемлекетінің билік еткен уақытына дәл келеді. Ал Қазақстан тарихының Қарахан кезеңі бойынша деректер өте аз, саусақпен санарлық. Сондықтан Исбиджаб және оған көрші өңірлердегі исламның жергілікті тарихи болмысын зерттеуде аталмыш дереккөз үлкен маңызға ие. Осы мақала жазудағы басты мақсатымыз жаңадан табылған деректі ғылыми айналымға енгізу болып отыр.

Біз жариялап отырған зерттеуімізде Оңтүстік Қазақстан және оған көрші өңірлердегі исламның жергілікті тарихи болмысына тікелей қатысты әлі жарық көрмеген, тың қолжазба нұсқаларымен жұмыс жасауда, тарихи-филологиялық әдіс пен арнайы шығыс қолжазбаларына қолданылатын палеографиялық және кодикологиялық тәсілдерді қолдандық.

Шығарманың құраушысы

Біз қарастырып отырған дереккөз авторы, ханафи мәзһабының өкілі, ислам заңгері (факиһ) ‘Али ибн Мухаммад ибн Исма‘ил әл-Исбиджаби. Қазақстанның қазіргі Сайрам, байырғы Исбиджаб қаласының шыққан бірегей тұлға. Әл-Исбиджабидің есіміне қатысты «табақат» және «тараджим» жанрындағы тарихи дереккөз кітаптарында оның есімін бір ауыздан: Әбу-л-Хасан ‘Али ибн Мухаммад ибн Исма‘ил ибн ‘Али ибн Ахмад ибн Мухаммад ибн Исхақ ас-Самарқанди әл-Исбиджаби деп берген [1; 570]. Сонымен, ғұламаның туған және тұрған жерлеріне қарай әл-Исбиджаби, ас-Самарқанди, есімімен танымал болған.

Әл-Исбиджабидің дүниеге келген кезеңі жөнінде тарихи-биографиялық деректер анық мәлімет береді. Оның замандасы Наджм әд-дин ‘Умар ибн Мухаммад ан-Насафи (537/1142 ж.қ.б.) «әл-Қанд фи зикр ‘улама’ Самарқанд» шығармасында оның 454/1062 жылы дүниеге келгендігін баяндайды [1; 570].

Әл-Исбиджабидің қайтыс болған уақыты 535/1141 жыл екендігін кесіп айта аламыз. Себебі тарихи дереккөз кітаптарында 535/1141 жылға қатысты тартыстар мен келіспеушіліктер жоқ. Ғұлама Самарқан қаласында дүниеге салды. Әбу Са‘д ‘Абд әл-Карим ибн Мухаммад ас-Сам‘ани ал-Марвази аш-Шафи‘и (563/1167 қ.б.ж.) дің айтуынша: «Мауараннаһр жерінде Әбу Ханифа мәзһабын одан жақсы білетін тұлға болмаған. Білім беру жолында ұзақ өмір сүрді», — деген [2; 213]. Ол Қарахан қағаны Махмуд (451–467/1059–1074) Исбиджабқа билігін жүргізіп тұрғанда дүниеге келіп, сондағы ғалымдардан білім алған. ‘Умар (467/1074–1075) және Хасан (467–496/1075–1103), әсіресе Хасанның билік тұсында Исбиджаптан батыс қағанатының астанасына өткен. Махмуд I (490–492/1097–1099) Джибра‘ил (492–495/1099–1102) және Мухаммад II (495–523/1102–1129) билік тұсында оның

Самарқанға келуімен қайраткерлігінің бірінші қадамы (ұстаздықтан) басталды. Әл-Исбиджаби Самарқанды билеген Наср II (523/1129), Ахмад II (523–524/1129–1130), Хасан (524–526/1130–1132), Ибраһим II (526/1132) және Махмуд II (526–535/1132–1141) қарахандарының билік тұсында Шейх әл-ислам атағымен құрметтеліп, шаһарда муфти қызметін атқарған, өмірінің көп бөлігін білімге арнаған тұлға [3; 2-т., 591].

Әл-Исбиджабидің ханафи фикһындағы орнын оның шәкірттерінің ішінде бірінші нөмірлі, алдыңғы қатарда болған ізбасарларынан Әбу Са‘д әс-Сам‘ани және Бурхан әд-дин әл-Марғинанилардан (593/1197 к.б.ж.) білеміз [2; 213]. Тарихи-биографиялық деректер ғұламаның шығармаларынан «әл-Фатауа» және «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбектерін атаған. Зерттеу нәтижесінде біз әл-Исбиджабидің бір еңбегі ғана сақталған деп қорытындылаймыз, ол — «Шарх Мухтасар ат-Тахауи».

Шығарма

Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегі қолданбалы ислам құқығы (фуру‘ әл-фикһ) мәселелеріне арналған. Ғұлама Самарқан жерінде өзінің еңбегін дүниеге келтірген. Бұл еңбек жергілікті Самарқан ғылым ортасына бейтаныс, сонау Мысыр жерінің ханафи ғұламасы Әбу Джа‘фар ат-Тахауидың (321–933 ж.к.б.) «Мухтасар ат-Тахауи» атты еңбегін таңдап, ондағы мәтінге түсіндірме (шарх) түрінде жазып шықты. Біз зерттеп отырған еңбектің сол кездегі бөлек ханафи шығармаларынан басқа бір ерекшелігі, оның тек ханафи ғалымдарының ой пікірлерімен шектелместен, басқа да мәзһаб ғалымдарының ойлары мен тұжырымдарын молынан келтіруінде. Төрт мәзһаб иелерін және олардың өкілдерінің пікірлері мен дәлелдерін сөз ету арқылы бұл шығарма салыстырмалы құқық (фикһ муқаран) жанрына да тиісті екенін көреміз.

Бұл шығарманың жазылу тарихы туралы Имам әл-Исбиджабидің өзі былай мәлімет береді: «Мухтасар ат-Тахауи» еңбегін [Самарқан халқының арасына бірінші болып] таратқан Имам ‘Али ибн Әби Бәкр болды, алайда ол бұл еңбектің түсіндірмесін жазып, қағаз бетіне түсірген емес. Бұл кісіден кейін Әбу Наср Ахмад ибн Мансур әз-Зафари (484/1091)¹ бұл еңбекті тым егжей-тегжейлі етіп жазып, ұзақ түсіндірген. Бұл еңбек пайдалы және жақсы жазылған. Алайда Әбу Насрдың жазған еңбегі жаңадан білім алып келе жатқан талапкерге ауыр. Талаба бұл еңбекті меңгере алмайтын болғандықтан, мен (‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби) бұл еңбекті жаңартып жаздым. Жақсы істер ортасы деп, жалықтырып жіберетін тым ұзақ да емес, пайдалары аз тым қысқа да еместей етіп өзгерттім. «Ғибадат» бабын қысқарттым. Ал «Муамалат» бабы мен «Буйу‘» бабын кеңейтіп жаздым» [4; 25]. Дәл осы әл-Исбиджаби еңбегінен алынған үзіндіні (цитата) қолымыздағы тарихи-биографиялық әдебиет ескерткіштерінің тек екеуінде ғана келтірілген. Ол әл-Қурашидің (775/1373–1374 ж.к.б.) «әл-Джавахир әл-мудийа» және Хаджи Халифаның (1068/1657 ж.к.б.) «Кәшф аз-зунун» еңбектері. Алайда әл-Қурашидің еңбегінде бұл мәтінді Ахмад ибн Мансур Әбу Наср әл-Исбиджаби реттеген деген жаңылыс пікір ғылымда кең жайылып кеткен [3; 1-т., 336]. Бұның нәтижесінде жалғыз мәтіннің екі авторы туралы өтірік пікір тарай бастаған. Әлем кітапханаларындағы фишкаларда қолжазбалардың аттары және оның авторларының есімдері бекітіліп, қай нөмірмен сақталғандығы туралы мәліметтер жазылған². Осы фишкаларда берілген мәліметтердегі бір шығарманың авторы әр түрлі есімдермен берілгенін көре аламыз. Алайда дұрысы: бір шығарма бір ғана автор. 2- және 3-нөмірлі фишалардағы кісі есімдері бір адамға тиесілі, алайда әр түрлі етіп жазылған. 1-нөмірде берілген кісі есімі қате жазылған, шығарма ол кісіге тиесілі емес. Қорытындылап айтқанда, біз қолжазба қорларындағы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» нұсқаларымен танысу нәтижесінде түрлі кітапхана қорларындағы фишка мәліметтеріндегі шығарма авторы әр түрлі кісілерге тағылғандығын анықтауға қатысты атрибуция жасадық. Біріншіден, шығарма мәтіні жалғыз біреу ғана екенін анықтадық. Екіншіден, бұл шығарма мәтіні әл-Исбиджабидің қаламына тиісті екеніне сенімді болдық.

¹ Самарқандағы «Чакар-диза» зиратында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде ол жерден көк тас табылған. Тас мәтіні куфи жазуымен орындалған. Тастың төменгі жағы аздап сынған. Көк тастың палеографиялық белгілерінен Самани дәуіріне жатқызуға болады. Тас мәтіні: «Бұл қабырда шейх, фақиһ, имам әл-Хафиз Әбу Наср Ахмад ибн Мансур аз-Зафари әл-Исбиджаби 484/1091–1092 жылдың джумада I айының сегізі сәрсенбиде жерленген, Алла оның қабырын нұрландырсын».

² Қолжазба фишкаларынан мысал. Бірінші қолжазба: Н. Hüsni Paşa 433 көрсетілген: Şerhu Muhtasarit-Tahavi/Ahmed b. Mansur el-Muzaffari el-Hanafi el-Isbicabi. Екінші қолжазба: Feyzullah Efendi 803 көрсетілген: Şerhu Muhtasar it-Tahavi/Isbicabi Baħaeddin Ali b. Muhammed. Үшінші қолжазбада: Şehid Ali Paşa 816 көрсетілген: Şerhu Muhtasarit-Tahavi/Alauddin Ali b. Muhammed b. Ismail el-Hanafi el-Isbicabi.

Шығарманың нұсқалары

Біздің 2013 ж. бастаған зерттеулеріміздің нәтижесінде Түркия Республикасы (Стамбул, «Süleymaniye Devlet Kütübhanesi»), «Beyazıt Devlet Kütübhanesi»), Сауд Арабиясы патшалығы (Медина, «Шейх әл-ислам ‘Ариф Хикмат»), Ирак Республикасы (Бағдад, «Диуан әл-уақф ас-сунни», «Дәр әл-махтутат»), Сирия Республикасының (Дамаск, «Мәктабат әл-Әсад») кітапханаларында сақталған шығарманың он нұсқасын анықтадық. Бұл нұсқалар «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» мәтіні және оның редакцияларымен қоса, қолжазба бойындағы түрлі бейнедегі ескертпелер, есімдер, колофонындағы мағлұматтар, жазылған қала, ел атаулары, парақ жиектеріндегі мәлімдемелер, уақф немесе жеке тұлғаларға қатысты мөрлер, форзац, нахзац парақтарыдағы мәліметтер, фронтиспис, қолжазба тарихы, оны оқыған тұлғалар және т.б. көптеген мәліметтер мол деректер береді.

I. Süleymaniye Devlet Kütübhanesi кітапханасының қолжазбасы «Hekimoğlu» қорында 344-нөмірімен сақталған. Қолжазба кітап 360 парақтан құралған. Бір бетте 31 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімін (джуз’) («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [5, п. 1⁶-360^a]. Көшірілген мерзімі – бейсенбі күні 538/1143–1144 ж.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Шығармада мұқаба парағы жоқ, бірден үш форзац парағымен басталған. Онда мазмұны (фиһрист) берілген [5; бб. 01^a-02^a]. Титул бетінде кітап иесінің есімі жазылған: Фадл Мухаммад [5; б. 1^a]. Осы жерде шығарманың аталуы: «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімі (джуз’) деп, автордың есімі келтірілген: әл-Имам әл-‘алим әл-‘аллама Имам әл-Исбиджаби. Шығарма атауының сол жақ астында «әл-Ләйс ибн Са‘д ханафи мәзһабында болған» деген жазу бар. Жеке мөрлер (экслибрис) екі рет басылған [5; п. 1⁶, 360^a]. Уақф мөрлері де екі жерден қойылған [5; пп. 1⁶, 360^a]. Мәтін соңында екі колофон берілген: 1) Бірінші колофонда осы нұсқаның көшірілген мерзімі: бейсенбі күні 538/1143–1144 ж. көрсетілген. 2) Екінші колофонда бұл нұсқа мәтіні басқа нұсқа мәтінімен салыстырылып (муқабала), тексерілгені туралы баяндалған және оның орындалған мерзімі көрсетілген: жексенбі, 25-шаууал 552/1157 ж. 29-қараша [5; п. 360^a].

Шығарма құрылым жағынан 66 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп, жазылған. Бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (баб) құралған. Бірақ кейбір бөлімдер бөлімшелерге ажыратылмаған. Бөлімдер мен бөлімшелердің көлемі оларда қаралған мәселелердің санына байланысты, ұзын немесе қысқа болып келеді. Эт-Тахауидің тірек мәтіні «Ол айтты» (қала) деген сөйлеммен басталады. Эт-Тахауидің қозғаған мәселесі аяқталғасын, тірек мәтінге түсінік беруші Әл-Исбиджабидің сөзі беріледі. Нұсқадағы негізгі мәтін отыз бен қырық пайыз көлемінде (ол «Мухтасар эт-Тахауиға» тиесілі), ал қалған алпыс немесе жетпіс пайызы Әл-Исбиджабидің шығармасына тиесілі. Қолжазбаның мәтіні көшірілген парақ жиектерінде, оған қатысты, толықтыру мен ескертулер жазылған.

II. Süleymaniye Devlet Kütübhanesi кітапханасының қолжазбасы, «Sehid Ali Paşa» қорында 816-нөмірімен сақталған. Қолжазба кітап 208 парақтан құралған. Бір бетте 27 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» екінші бөлімін (джуз’) («әл-Хауала мен әл-Кафала» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [6; пп. 1⁶-208^b]. Көшірілген мерзімі — 552 ж. ша‘бан айының соңғы оң күні/1157 ж. 26 қараша – 6 желтоқсан арасында.

Қағазы ақшыл түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Қолжазба кітаптің мұқабасы жоқ. Кітап екі форзац парақтарымен басталып, онда мазмұны (фиһрист) берілген [6; п. 01^{a-6}]. Титул бетінде кітап иелерінің есімдері жазылған: 1) шәйх әл-фақир Мухаммад; 2) әл-фақир ‘Абд әл-Бақи [6; п. 1^a]. Осы жерде кітап иелерінің екі мөрі үш рет соғылған. Және уақф мөрі екі рет ұрылған: уәзір Шәхид ‘Али Паша. Мөр мәтінінде кітап медреседен сыртқа шықпауы керек! деген шарт қойылған [6; пп. 1^a, 208^a]. Уақф мөрінің оң жағында аталмыш кітапті көшірген кісі есімі аталған: ‘Әли ибн Әби Бәкр ибн Мухаммад Нур әд-дин. Осы мөрдің үстінгі жағында баяндау үшін алынған тректі шығарманың аты: «Мухтасар ат-Тахауи» және бұл нұсқа оның екінші бөлімін (джуз’) қамтиды деген сөздер, шығармаға жазылған баяндаманың авторы — әл-Исбиджаби есімі келтірілген [6; п. 1^a]. Мәтін соңында үш колофон берілген (6; п. 206^a): 1. Бірінші колофонда шығарманы көшіріп жазған: ‘Али ибн Әби Бәкр ибн Мухаммад әл-Ханафи екені; ол 552 ж. ша‘бан айының соңғы оң күн ішіндегі сейсенбіде/1157 ж. 26 қараша — 6 желтоқсан аралығындағы күндердің бірінде, шығарманы жазып аяқтағаны мәлімделеді. 2. Екінші колофонда бұл нұсқа мәтіні, басқа нұсқа мәтінімен салыстырылып (муқабала), тексерілгені туралы баяндалған. Бұл жұмыс 553 ж. ша‘бан айының 25-күні, жексенбіде/1158 ж. 23 қыркүйекте аяқталғаны мәлімделеді. 3. Үшінші колофонның мазмұны екінші

колофон сияқты — салыстыру (муқабала) жұмысы атқарылғаны туралы мәлімет береді. Жаңа қосымша салыстыру (муқабала) жұмысы 553 ж. *ша‘бан* айының 24-күні/1158 ж. 23-қыркүйекте аяқталған. Үшінші колофон мәтіні қазақ тіліне төмендегідей аударылды: «Әш-шәйх әл-әдиб әл-әмджад әл-Мағриби өз қолымен жазған осы нұсқаны, шәйх, имам ‘Ала әл-диннің жазған түпнұсқасымен салыстыру жұмысын аяқтаған».

Нұсқада шығарма 79 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен, үлкен әріптермен, ерекшеленіп, анық көрсетіліп жазылған. Бір бөлімшенің (баб) көлемі үш, кейде төрт бетті қамтиды [мысалы, 6, пп. 1^а–5^а].

III. *Bevazıt Devlet Kütübhanesi* кітапханасында 18868-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 385 парақтан құралған. Бір парақта 25 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші және екінші бөлімдерін (джуз’) («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [7, п. 1^б–385^б]. Көшірілген мерзімі 803 ж. *сафар* айының он бесі/1400 ж. 6-қараша [7, п. 385^б].

Қағазы ашық сары түсті, сиясы қара, «насах» жазуымен шебер жазылған. Шығарма мұқабасы қоңыр-қара түсті, ортасында домалақша ою бар. Бірден форзац парағы орналасқан, онда қызыл сиямен кітапханада сақталған нөмірі берілген [7, п. 01^а]. Титул бетінде кітап иелерінің есімідері жазылған: 1) есім титулдың жоғарғы орта жақ тұсында болған, ол өшірілген; 2) әл-фақир Хусам. Бірінші кітап иесінің атын өшірген, осы Хусам болуы керек; 3) әл-фақир маула ‘Али ибн Әмрулла ибн Мухаммад. Кітап иелері есімдерінің арасында бұл шығарма жазу стилінен өзгеше қолтаңбамен: «әл-имам Қавам әл-дин әл-Итқанидің (685–758/1286–1357) өз қолымен жазғаны» деген нұсқау мәлімдемесі кездеседі [7, п. 1^а]. Дәл осы титул бетінде: Имам әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегінің бірінші және екінші бөлімдері (джуз’) деп, тура орта тұстан жазылған. Тақырыптың сол жақ астыңғы тұсынан шығарма авторы «Мухаммад ибн Ахмад әл-Худжанди, ал ол әл-Исбиджаби есімімен танылған» деген жазу тағы да келтірілген. Және осы жерде шығарма мазмұны (фихрист) ықшамдатылып жазылған (мазмұны толық емес). Мазмұнның астыңғы жағында он жолға жуық шұмақ өлең жолдары берілген [7, п. 1^а]. Уақф мөрлері титулда және келесі беттерде қойылған. Мөр титулды беттен бастап, әрбір 10-, 20-парақ сайын басылған [7, пп. 1^а, 7^а, 29^а, 43^а–385^б]. Мөрде: мәртебелі уәзір Мұстафа Паша уақф кітаптарының құрамынан делінген [7, п. 1^а]. Мәтін соңында колофон берілген. Онда кітап 803 ж. *сафар* айының он бесі/1400 ж. 06-қарашада аяқталғаны мәлімделеді. Бұл кітап нұсқасы ілгеріректе 504 ж. 26-*мухаррам*/1110 ж. 16-тамыз күні жасалынған нұсқадан көшірілгені баяндалған [7, п. 385^б].

Бұл шығарма құрылымы жағынан негізгі бөлімдерден (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» және «баб» сөздері қызыл сиямен, ерекшеленіп, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп жазылған. Бөлімшелер көлемі біркелкі емес, мәселенің санына қарай бір беттен бастап, кейде он екі бетке дейін созылады [7, пп. 1^а–20^а]. Мәтінге қатысы бар маңызды сөздер, парақ жиегіне қызыл сиямен ерекше етіп жазылған. Сонымен қатар мәтіннің парақ жиектерінде толықтыру мен ескертулер берілген. Осындай ескерту мен толықтырулардың бірінде келесідей мәлімдеме беріледі: әл-Исбиджаби оны (жалға алу мәселесінің мерзімін) қате деп есептеген, (осы Әл-Исбиджабидің сөзін) қазақ жерінен шыққан ханафи фақиһ ғалымы әл-Итқани өзінің шығармасында келтірген және оның шешімімен келіскен [7, п. 229^а]. Шығармада «әт-Тахарат» сөзі ғана бөлім болып жазылған, қалған бөлімдер бөлімше (баб) сөзімен берілген [7, п. 1^а–20^а].

IV. Медина қаласындағы «Шейх әл-Ислам ‘Ариф Хикмат» кітапханасында 3601-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 301 парақтан құралған. Бір парақта 31 жол бар. Нұсқа толық мәтінді («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [8, пп. 1^б–301^а]. Көшірілген мерзімі — 954 ж. 15-*шаууал* дүйсенбі/1547 ж. 30-қараша.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «насах» жазуымен шебер жазылған. Мәтін соңында колофон берілген. Көшірген кісі – Мухаммад ибн Исма‘ил ибн ‘Али бин Ахмад әл-Әнбаби әл-Әзхари. Ол 954 ж. 15-*шаууал*, дүйсенбі/1547 ж. қарашаның 30-күні кітапті аяқтаған. Уақф мөрі титул және колофон беттерінде қойылған: «Ахмад ‘Ариф Хикматулла ибн ‘Исма‘тулла әл-Хусайни уақфы. Кітап Медине қаласындағы кітапханадан сыртқа шықпасын, бұл еңбек мүмінге аманат» делінген [8, п. 301^а].

Шығарма құрылымы жағынан негізгі бөлімдерден (кітаб), негізді бөлімдер бөлімшелерден (баб) тұрады.

V. Ирак Араб Республикасының Бағдад қаласындағы «Диуан әл-уақф ас-сунни» кітапханасында 1538-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 322 парақтан құралған. Бір парақта 35 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімін (джуз’) («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя»

бабына дейін) [9; пп. 1^б–332^а] қамтиды. Көшірілген мерзімі — 1139 ж. *раби* ' I айының 20-күні, жұма таңертеңгісін/1726 ж. 17-қараша күні.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Шығарма нұсқасында мұқаба жоқ, бірден екі форзац парақтарымен басталып, онда мазмұны (фихрист) [9; пп. 1^а–01^б]. Мәтін соңында колофон кездеседі. Онда көшірген кісі есімі мен аяқталған уақыты көрсетілген: әл-муфти 'Абд әр-Рахман Мухаммад әл-Мударрис. 1139 ж. 20 *раби* ' I жұма таңертеңгісін/1726 ж. 17 қараша күні жазылған. Титул бетінде кітап иелерінің есімдері жазылған: 1) Мустафа әл-Хумайди ибн Мухаммад Рауиш. Ол Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» кітабін 1186/1772–1773 ж. Меккеден сатып алған. Кейінірек кітапті одан Азат әскері тартып алғандықтан, оны екінші рет қайта сатып алған; 2) 'Абд әр-Рахман Мухаммад әл-Мударрис [9; п. 322^а]. Уақф мөрлері титулда және колофон беттерінде қойылған: «мәңгілік Сулейман Паша уақына тиесілі, Сулеймания медресесінен сыртқа шықпасын, сатылмасын, силянбасын, мирас етілмесін» делінген.

Шығарма құрылымы жағынан негізгі бөлімдерден (кітаб), негізді бөлімдер бөлімшелерден (баб) тұрады.

VI. Millet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Feyzullah Efendi» қорында 803-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 370 парақтан құралған. Бір парақта 31 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» толық мәтінін («ат-Тахарат» бабынан әл-«Карахийя» бабына дейін) қамтиды [4; пп. 1^б–370^а]. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: уақф мөріндегі мерзім — 1112/1700–1701 ж.

Қағазы ақшыл түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Қолжазба кітапта мұқаба сақталмаған, бірден форзац парағымен басталады. Онда мазмұны (фихрист) көрсетілген [4; п. 01^б]. Титул бетінде кітап иелерінің есімдері жазылған: 1) Саййид 'Али ибн әл-Мауаби. Оған кітап мирас етілген, бұл кісі Стамбулдағы «Қаландар-хана» медресесінің ұстазы болған; 2) Ахмад әл-Макмур; 3) Сәййид Файда әл-Муғни [4; п. 1^а]. Титул парағының ортасында шығарманың аты берілген — «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» және шығарма авторының есімі мен қайтыс болған жылдары көрсетілген: әш-шейх әл-имам әл-'алим әл-'аллама Бәһа' әд-дин 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби, 535/1141 ж. қайтыс болған [4; п. 1^а]. Уақф мөрлері титулда және колофон беттерінде қойылған, онда «уақф шейх әл-ислам әс-сәйид Файзулла Әфәнди, шарт, бұл еңбек Константинопілде салынған медреседен сыртқа шықпауы керек делінген. Мөр астында 1112/1700–1701 ж. көрсетілген [10; пп. 1^б, 370^б]. Мәтін соңында колофон берілген. Онда «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегіне қатысты мағлұматтар жазылған. Онда бұл қолжазба кітабын Исбиджабилердің қайсысы бірінші жазған, кім кімнен көшіргендігі туралы бір бетке жуық мәлімет келтірілген.

Нұсқада шығарма құрылымы 63 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен, үлкен әріптермен, ерекшеленіп, анық көрсетіліп жазылған. Бір бөлім көлемі 10, кейде 12 бетті қамтиды [мысалы, 4; пп. 1^а–12^а]. Бір бөлімде екі немесе үш бөлімше (баб) бар. Қолжазбаның мәтіні көшірілген парақ жиектерінде, оған қатысты толықтыру мен ескертулер жазылған.

VII. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi қолжазбасы, «Yeni Cami» қорында 458-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 701 парақтан құралған. Бір парақта 19 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» толық мәтінін («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [10; пп. 1^б–701^а]. Осы нұсқа парақ саны жағынан ең ұзыны болғанымен, ықшамдатылып жазылған. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: уақф мөрінде мерзімі берілген — 1137/1724–1725 ж.

Қағазы ақшыл түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Шығармада мұқаба жоқ, бірден форзац парағымен басталып, онда мазмұны (фихрист) көрсетілген [10; п. 1^а]. Титул бетінде кітап иесінің есімі жазылған: әл-'абд әл-фақир 'Абд әл-Бақи Файдулла. Ол кітапты, біріншіден, өзі үшін, кейін өзгелердің барлығына арнап жаздырған. Кітап Эдирне қаласында жазылған. Осы парақтың ортасында жеке мөр (экслибрис) басылған. Онда мөр иесінің есімі жазылған: 'Абд әл-Бақи. Мөрдің жоғарғы жағында, шығарманың аты берілген: «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» [10; п. 1^а]. Мәтін соңында колофон берілген. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: Уақф мөрлері титулда және колофон беттерінде қойылған. Мөрдегі жазу: уақф Султан Ахмад хан ибн Ғази Султан Мухаммад хан (1115–1143/1703–1730). Мөрдің астыңғы жағында мерзімі көрсетілген: 1137/1724–1725 жылы [10; п. 1^а, 701^б].

Шығарма құрылым жағынан 54 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен ерекшеленіп, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп жазылған. Бір бөлімнің көлемі үш, кейде төрт бетке дейін жетеді [10; п. 1^а–5^а].

VIII. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi қолжазбасы, «Yeni Cami» қорында 457-нөмірмен сақталған. Қолжазба 352 парақтан құралған. Бір бетте 35 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімін (джуз') («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [11; пп. 1^б–352^а]. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады. Уақф мөрінде мерзімі жазылған — 1137/1724–1725 ж.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Қолжазба кітаптың мұқабасы сақталмаған, бірден үш форзац парақтарымен басталып, онда мазмұны (фихрист) жазылған [11; п. 01^а–03^б]. Титул бетінде шығарманың аты берілген: «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» бірінші бөлімі (джуз'). Онда шығарма авторының есімі көрсетілген: әл-Имам әл-Исбиджаби [11; п. 1^а]. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: Уақф мөрлері мәтіннің басында және соңғы бетінде қойылған. Мөрдегі жазу: уақф Султан Ахмад хан ибн Фази Султан Мухаммад хан. Мөрдің астыңғы жағында мерзімі көрсетілген: 1137/1724–1725 ж. [11; п. 1^а, 352^б].

Шығарма құрылым жағынан 43 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен ерекшеленіп, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп жазылған. Бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (баб) құралған.

IX. Ирак Араб Республикасының Бағдад қаласындағы «Дар әл-Махтутат» кітапханасында 1467-нөмірмен сақталған. Микрофильмінен алынған нөмірі 347. Бір парақта 29 жол бар. Бұл нұсқа ақаулы (дефекті) мәтінді қамтиды: тек үш беттен тұрады. Мәтін «наسخ» жазуымен жазылған [12; п. 1^б].

X. Сирия Араб Республикасының Дамаск қаласындағы бұрынғы «әз-Заһирийя» қазіргі «Мақтабат әл-Әсад» кітапханасында 12178-нөмірмен сақталған. Бір парақта 27 жол бар. Бұл нұсқа ақаулы (дефекті) мәтінді қамтиды, тек сегіз беттен құралған. Мәтін «наسخ» жазуымен жазылған [13; п. 1^б].

Біз жоғарыдағы келтірілген он нұсқаның ішінен зерттеу жұмысын жүргізуде, тіректі нұсқа ретінде Beuzat Devlet Kütüphanesi кітапханасындағы 18868-нөмірлі қолжазба нұсқасын таңдадық. Бұл нұсқаның басқаларынан өзгешелігі, оның мәтіні анық жазылған, бөлімшелері мен қажетті нұсқаулары қызыл сиямен ерекшеленіп, өте мұқият және таза орындалған. Қолжазба нұсқасы зерттеу жұмыстарын жүргізгенге өте қолайлығына аса мән бердік. Бұған қоса, зерттеу барысында қалған нұсқаларды қосымша ретінде пайдаландық.

Шығарманың таралу ауқымы

Әл-Исбиджабидің қолжазба нұсқаларына сипаттама жүргізу барысында шығарманың таралу деңгейін айқындайтын келесідей мағлұматтар анықталды. Нұсқалардың көшірілген жеріне келетін болсақ, тек бір нұсқада оның көшірілген жері көрсетілген. Ол «Yeni Cami» қорында 458 нөмірлі қолжазба нұсқасы, Осман империясының (680–1342/1281–1924) екінші астанасы Эдирне (Адрианополь) қаласында көшірілгендігін көре аламыз [10; п. 1^а]. Келесі «Диуан әл-уақф ас-сунни» 1538-нөмірлі қолжазба нұсқасында келесідей мәлімет келтірілген. Бұл нұсқаның иесі мен көшірушісі бір кісі — Мустафа әл-Хумайди ибн Мухаммад Рауиш. Ол Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» кітабін 1186/1772–1773 ж. Меккеден сатып алған. Кейінірек кітапті одан «Азат» әскері тартып алғандықтан, кітапті екінші рет қайта сатып алғандығын мәлімдейді [9; п. 322^а]. Бұл қолжазба нұсқасын Рауиш кезінде Меккеде тұтынғанымен, бүгінде Бағдад қаласындағы кітапхана қорында сақтаулы тұрғанын көреміз. Сонымен қатар Әл-Исбиджабидің осы ханафи шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» сонау Медине уақфында сақталған. Ал Медине сынды мұсылман әлемінің қасиетті қалаларының жергілікті тұрғындарының көпшілігі ханбали мәзһабын ұстанғаны мәлім. Егер Әл-Исбиджабидің ханафи шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» сонау ханбалилердің орталығында сақталуының сыры неде?! Араб түбегі «Хиджаз» XVIII ғ. Осман империясының билігінде еді. Ал онда қызмет атқарған Осман империясының басшы султандары мен олардың қарамағындағы би-болыстар ханафи мәзһаб мектебін берік ұстанатын болған. Шығарма сол аумақтардағы медреселерде сақталғанын Медине уақф мөріндегі мәлімдемеден көре аламыз: «Кітап Медине қаласындағы кітапханадан сыртқа шықпасын! Бұл еңбек мүмінге аманат болсын» делінген [9; п. 301^а]. Бұдан шығатын қорытындыға келсек, Осман империясының аумағына қарасты әкімшіліктердегі қызметкерлер мен басшылық лауазымындағы азаматтарға әл-Исбиджабидің еңбегі белсенді түрде оқытылатын болған. Бұл мәліметтерден ғұламаның шығармасы Самарқан жерінде

жазылғанымен, таралу бағыты халықаралық деңгейде дамып, оның нұсқалары әлемнің түпкір-түпкіріндегі мұсылмандардың қолдарымен көшіріліп, таралғанын осы нұсқалардағы мәлімдемелерден көріп отырмыз.

Түркия Республикасының Beyazit Devlet Kütüphanesi кітапханасында 18868-нөмірмен сақталған мына бір қолжазба нұсқасының титулындағы мәліметке назар салсақ. (Кітап иелері есімдерінің арасында бұл шығарма жазу стилінен өзгеше қолтаңбамен «Әл-Имам Қавам әд-дин әл-Итқанидің өз қолымен жазғаны» деген нұсқау мәлімдемесі мен ерекшеленеді) [7; п. 1^а]. Сонымен қатар осы қолжазба нұсқасының құрлымына қатысты мәтінді зерттеу барысында мәтіннің парақ жиектеріндегі толықтырулар мен ескертулерді оқу кезінде келесідей мәлімет анықталды. Мәтін қазақ тіліне төмендегідей етіп аударылды. «әл-Исбиджаби оны (мәселені) қате деп есептеген, (осы Әл-Исбиджабидің сөзін қазақ жерінен шыққан ханафи фақиһ ғалымы) әл-Итқани өзінің шығармасында келтірген және оның шешімімен келіскен» [7; п. 229^а]. Біз бұл мәлімдемелерден Қазақстан жерінен шыққан ғұлама Қавам ад-дин әл-Итқани әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» шығармасымен жақсы танысып, бұл еңбектен пайдаланғанын кітап денесінде сақталған куәлігінен көре аламыз. Ол әл-Исбиджабидің кітабінде келтірілген мәтінді, өз еңбегінде қолданған. Бұл дегеніміз — қазақ жерінен шыққан атақты ғұлама, әл-Имам Қавам әд-дин әл-Итқанидің өзі аталмыш еңбекке сілтеме беру арқылы, әл-Исбиджабидің фикһ саласындағы орнын, оның көзқарастарын ерекше бағалайтындығын, олармен санасатындығын біздерге баяндап тұр. Бұл мәліметтерден ғұламаның жазған шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» XI–XII ғғ. салыстырмалы фикһ мәтіндерін өзінің бойында қамтығандықтан, сол кезеңдегі күрделі мәселелерге жауап қайтарған, фикһ муқаран бойынша тіректі еңбек болып есептелген. Қолжазба нұсқаларындағы мәліметтерден біз келесідей тұжырым жасадық. Осман империясы мұсылмандық білім беру үрдісінде шығарманы мемлекеттік оқыту жүйесіне енгізген. Сонымен қатар шығарма «шейх әл-ислам» орталарында да белсенді түрде оқылатын болған.

Шығарманы жазу стилі

Әл-Исбиджаби ат-Тахауи мәтінін түсіндіріп, баяндауы келесідей: Әт-Тахауидің тірек мәтіні «Ол айтты» (қала) деген сөйлеммен басталады. Автор Әл-Исбиджабидің сөзі арнайы ат-Тахауидің сөзіндей (қала) сөзімен басталмаған. Өзгеше сия түстерін қолданумен де ерекшеленбеген. Автордың сөзін аңғару үшін «Мухтасар ат-Тахауидің» кітап мәтінімен салыстыру нәтижесінде анықтауға болады немесе нұсқаны мұқият оқу керек [14; 15]. Нәтижесінде Әт-Тахауидің қозғаған мәселесі аяқталғасын, тірек мәтінге түсінік беруші (шарх) әл-Исбиджаби өзінің сөзін келтіреді. Шығармада әт-Тахауиге тиісті бөлік отыз бен қырық пайыз көлемінде, әл-Исбиджабидің шығармасының мәтіні алпыс немесе жетпіс пайызын құрайтынын анықтадық. Әл-Исбиджаби өз шығармасында бірінші орынға Әбу Ханифаның фатуаларын, әрі қарай оның екі шәкірті — Әбу Йусуфпен (182–798 ж.қ.б.) әш-Шәйбани (189/804–805 ж.қ.б.) фатуаларын келтіреді. Әл-Исбиджаби көтерілетін мәселелерді көбінесе өмірмен ұштастырып отыруға тырысқан. Сол себепті Самарқанд сияқты қалаларда дамыған ауыл шаруашылығы (бидай, арпа, жеміс-жидектер т.б.), мал шаруашылығы (қойдың сатылуы, сүтті ірі мал т.б.), сауда-саттық (үй сату, үйді жалға беру т.б.) көптеген мәселелерді кеңінен ашып, егжей-тегжейлі сөйлеген. Осындай сол кездегі өмірмен тығыз байланысы бар фикһи мәселелерді талқылағанда оқушыға түсінікті болу үшін, өзінің тұрып жатқан немесе туылған жері сияқты жергілікті халыққа мәлім болған Исбиджаб, Самарқанд, Бұхара сынды қалаларды мысалға келтіріп жазған [7; п. 184^б].

Шығармадағы тіректі дереккөздер

Ол ханафилердің классикалық жолын ұстанған. Шығармада ханафилердің ережелерін баяндау жолында ислам дінінің тіректері Құран, хадис және фатваларға негізделген: әл-Исбиджаби шығармада ханафи мәзһаб ғалымдарымен жазба деректерден ханафи мәзһабының негізін құраған Мухаммад ибн әл-Хасан аш-Шайбанидің (189/804–805 ж. қ.б.) «Захир ар-риуайа» сын, оған кіретін («әл-Мабсут», «әл-Джами' ас- сағир», «әл-Джами' әл-кабир», «әз-Зийадат», «Китаб ас-сийар әл-кабир» және «Китаб ас-сийар ас-сағир») еңбектеріне молынан жүгінген. Сонымен қатар Әбу әл-Ләйс Наср ибн Мухаммад ас-Самарқандидің (373/983–984 ж. қ.б.) «әл-‘Уйун» және ‘Убайдулла ибн Хусейн әл-Кархидің (340/951–952 ж. қ.б.) «Мухтасар әл-Кархи» сынды еңбектерін де молынан қолданған. Араб тілі мен әдебиеті салаларында Исма‘ил ибн Харун әл-Қали әл-Бағдадидің (356/966–967 ж.қ.б.) «әл-Әмали» шығармасын да пайдаланған. Ханафи мәзһаб ғалымдарының сенімді деген әл-

уsul (негізгі) және фуру³ (қосымша) еңбектеріне сүйенген. Әбу Ханифадан бастап, ханафи ғұламаларының иджама⁴ негізіндегі фәтваларында сөйленбей кеткен мәселелер болса, салыстырмалы кийас⁴ тәсілдерін қолданады. Кейбір фатвалардың жергілікті өлкенің әдет-ғұрыпы, саяси ұстанымы және басқа да әлеуметтік мәселелеріне қарама-қайшылық танытқан кезде, фатваларды өзгертіп жаңа фатва шығару арқылы истихсан⁵ тәсілдерін қолданған. Сонымен қатар ханафи ғұламаларының негіздерімен шектелместен, басқа мәзһаб ғалымдарының айтқан дәлелдерін де молынан келтірген.

Қорытынды

Әл-Исбиджабидің шығармасын зерттеу барысында келесідей қорытындылар жасадық:

Әл-Исбиджаби XI ғ. 60-жж. қазақтың Исбиджаб қаласында дүниеге келген. Оның өмірі толығымен Қарахан сұлтандарымен тығыз байланыста өтті. Қарахан басшыларының он бірін басынан өткерген ғұлама ұзақ өмір сүріп, XII ғ. орта тұсында 79 жасты толтырып, Самарқанд шәһарында дүние салды.

«Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасы екі кісі есімімен танылып келді. Бұл қате пікірді әл-Қураши таратқан. Шығарманы Исбиджабтың өкілі Әбу Наср Ахмад ибн Мансурға тиесілі еткен. Алайда біз қолымыздағы шығарма нұсқаларына атрибуция жасау нәтижесінде шығарма авторына қатысты қателікті анықтадық. Шындығында, шығарма мәтіні біреу және ол 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабига тиесілі екенін анықтадық.

Шығарманың сақталған он нұсқасы белгілі. Оларға тарихи-филологиялық, шығыс қолжазбаларына қолданылатын палеографиялық және кодикологиялық тәсілдерді қолдану арқылы оның Орталық Азиядан Кіші Азия бағытында Осман империясының ортағасырлық кеңестігіне таралғанын анықтадық. Шығарма патша сарайларында сақталып, Осман мемлекетінің медреселерінде оқу құралы ретінде оқытылған. Бұл мәліметтерді шығармадағы жеке экслибристер мен уақф мөрлерінің мәтіні арқылы анықтап отырмыз.

Әл-Исбиджаби шығармасының басқа фикһ еңбектерінің қасындағы бірегей ерекшелігі — оның салыстырмалы құқық (фикһ муқаран) жанрында жазылуында. Ғұламаның бұл еңбекті жазудағы жаңа шыл тәсілдері мен ойлары, 'Ала' ад-дин әл-Касани және Бурхан әд-дин әл-Марғинани сынды беделді тұлғаларға ықпал еткенін көреміз. Әл-Исбиджабидің аталмыш жаңа тәсіл-әдістерін Қазақ жерінен шыққан ғұлама әл-Итқани жоғары бағалаған. Оның осындай новаторлығын негізге ала отырып, XVI ғ. Оман империясының өкілі Ибн Камал-Паша (940/1534 жаңашылдығын қ.б.) 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабиге «муджтахид» атағын берген.

Қазақстан ғұламасының аталмыш шығармасы Исбиджаб және оның айналасындағы өңірлердегі ортағасырлық мәдениет, әлеуметтік өмірі, оның экономикасы, саяси және діни өмір болмысындағы фактілерді қамтыған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Наджм әд-дин 'Умар ибн Мухаммад ибн Ахмад ан-Насафи*. әл-Қанд фи зикр 'улама' Самарқанд (Сахарная книга в упоминании улемов-богословов Самарканда) / Иусуф әл-Нади. — Тихран, 1420/1999. — 864 б.
- 2 *Абу-л-'Адл Зайн ад-дин Қасим ибн Қутлубуға*. Тадж ат-тараджим фи табақат әл-ханафийа. — Бейрут: Дар ал-Ма'мун ли-т-турас, 1992. — 419 б.
- 3 *Ибн Әби-л-Вафа' әл-Қураши әл-Ханафи*. әл-Джавахир әл-мудийа фи табақат әл-ханафийа: 5 т. / 'Абд әл-Фаттах Мухаммад әл-Хулв/Хилв. эр-Рияд: Дар әл-Ихйа', 1413/1993.
- 4 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Millet Genel Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Fezullah Efendi» қоры. — № 803. — 370 п.
- 5 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи (түсіндірмелер мухтасар ат-Тахауи). Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Hekimoğlu» қоры. — № 344. — 360 п.
- 6 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Şehid Ali Paşa» қоры. — № 816. — 208 п.
- 7 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Beyazit Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — № 18868. — 386 п.

³ Ханафи мәзһабындағы ғалымдардың құран мен сүннетке келемеген мәселелерге бір ауыздан келісіп үкім шығаруы.

⁴ Құран, сүннет және иджама'та келмеген фикһи мәселелердегі ұқсастықтар турасында (аналогия), мұсылман ғалымдарының бірігіп берген үкімі.

⁵ Шариғи үкім беруші мәтіндер болмаған жағдайда үкім табушы (шығарушы) құрал.

- 8 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. «Шейх әл-Ислам 'Ариф Хикмат» кітапханасының қолжазбасы. — № 3601. — 301 п.
- 9 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. «Диван әл-уақф ас-сунни» кітапханасының қолжазбасы. — № 1538. — 322 п.
- 10 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Yeni Sami» қоры. — № 458. — 701 п.
- 11 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Yeni Sami» қоры. — № 457. — 351 п.
- 12 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Дар әл-Махтутат» кітапханасының қолжазбасы. — № 1467. — 280 п.
- 13 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Мактабат әл-Әсад» кітапханасының қолжазбасы. — № 12178. — 300 п.
- 14 Ахмад ибн Мухаммад ибн Салама ат-Тахауи. Мухтасар ат-Тахауи / Әбу-л-Вафа' әл-Афғани. — Бейрут, 1406/1986. — 478 б.

B.M. Manabaev, D.A. Ahmad Hamad

Religious situation in the cities of Kazakhstan

The invasion and spreading of Islam into Kazakh land, so the establishing of the local medieval Islamic society nowadays are problems that still being unsolved. At the moment it's paying a big attention to study this issue. The main prevention on researching of the local Islamic history of Kazakhstan is the lack of the primary sources. Medieval written sources could give us the huge information on the ways of adhering of Islam, social and policy welfares, scholar milieu, State power members, khans operating in Kazakh cities, and neighbor countries.

Б.М. Манабаев, Д.А. Ахмад Хамад

Религиозная ситуация в городах Казахстана

Авторами отмечено, что история распространения и эволюции исламской религии в Казахстане, ее влияние на общественно-политические и духовные процессы остаются малоисследованной темой. Одна из причин, подчеркнута в статье, — это малочисленность письменных источников, созданных в местном социуме. Большим потенциалом в этом отношении, выделено авторами, обладают сочинения, составленные местными учеными-богословами, которые отражают конкретные проявления тогдашней жизни простых людей, ученых кругов, государственных деятелей, их менталитет и духовную культуру.

References

- 1 'Umar ibn Muhammad ibn Ahmad al-Nasafi, Najm al-Din. al-Qand fi dhikr 'ulama' Samarqand / tahqiq Yusuf al-Hadi. Tihran, 1420/1999, 864 p.
- 2 Qasim ibn Qutlubugha, Abu-l-'Adl Zayn al-Din. *Taj al-tarajim fi tabaqat al-hanafiyya / Crown of Biographies in the Classes of the Hanafi Theologians*, Bayrut: Dar al-Ma'mun li-l-turath, 1992, 419 p.
- 3 Ibn Abi-l-Wafa' al-Qurashi al-Hanafi. al-Jawahir al-mudiya fi tabaqat al-hanafiya / *Glowing Gems in the Classes of the Hanafi Theologians: in 5 volumes / tahqiq 'Abd al-Fattah Muhammad al-Hulw/Hillw*. Riyad: Dar al-Ihya', 1413/1993.
- 4 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Millet Genel Kütüphanesi», fund of «Fezullah Efendi»*, 803, f. 1^a-370^a.
- 5 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Fund «Hekimoğlu»*, 344, f. 1^a-360^b.
- 6 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Fund «Şehid Ali Paşa»*, 816, f. 1^a-208^b.
- 7 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Beyazit Devlet Kütüphanesi»*, 18868, f. 1^a-386^b.
- 8 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Shaykh al-Islam 'Arif Hikmat»*, 3601, f. 1^a-301^b.
- 9 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Diwan al-waqf al-sunni»*, 1538, f. 1^a-322^b.

10 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Süleymaniye Devlet Kütübhanesi», fund of «Yeni Cami», 458, f. 1^a–701^b.*

11 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Süleymaniye Devlet Kütübhanesi», fund of «Yeni Cami», 457, f. 1^a–351^b.*

12 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Dar al-Makhtutat», 1467. 1^a–280^b.*

13 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Makatabat al-Asad», 12178. 1^a–300^b.*

14 Ahmad ibn Muhammad ibn Salama al-Tahawi. *Mukhtasar al-Tahawi / tahqiq by Abu-l-Wafa’ al-Afghani*, Bayrut, 1406/1986, 478 p.

Репозиторий КАРГУ